

Szívós Erika

A Belső-Erzsébetváros múltja

és zsidó öröksége:

emlékezés és emlékezet 1945-től napjainkig¹

A Belső-Erzsébetváros, Budapest VII. kerületének a Nagykorúton belüli része olyan városrész, mely kiemelkedő jelentőséggel bír a budapesti zsidóság történetében. Több mint két évszázados zsidó múltja, hagyományai, öröksége, a szakrális és közösségi terek, intézmények koncentrációja mellett a városnegyed a második világháborúban is központi szerepet játszott mint a pesti „nagy gettó” helye, a magyar holokauszt egyik emblemikus helyszíne. A Belső-Erzsébetváros történeti emlékezetének ezért sokféle dimenziója van – arról nem is beszélve, hogy az etnikailag és felekezetiileg mindig is vegyes városnegyed múltjának az ottani zsidó lakosság története csak az egyik szála.

Ebben a tanulmányban arról lesz szó, hogy az 1945 utáni korszakokban, egészen napjainkig bezárólag kik, hogyan emlékeztek a városnegyed zsidó múltjára, és mit tartottak, illetve tartanak abból megőrzésre érdemesnek. Szó lesz az emlékezet és az emlékmegőrzés sokféle formájáról: megemlékezésekről, emlékművekről, szépirodalomról, szakönyvekről, múzeumokról, fesztiválokról, felvonulásokról és a kommunikáció különféle fórumairól.

Két szempont áll majd a középpontban: egyrészt a második világháború és a vészidőszak emlékezte, másrészt a Belső-Erzsébetváros 1945 előtti társadalmi, gazdasági és kulturális miliője, ahogy az a 20. század második felében, illetve a mai diskurzusban megjelenik.

Az emlékezet-megőrzés különféle rítusai, műfajai, intézményei alkalmasak arra, hogy későbbi korok számára felelevenítsék egy városnegyed múltját; ám ez mindig az adott korszak aktuális igényeinek megfelelően zajlik. A jelen esszé rámutat arra, hogy melyik korszakban milyen igények táplálták az emlékezés különféle formáit, és kik – helyi lakosok, történészek, túlélők, civilek, politikusok – mikor miért érdeklődtek, illetve érdeklődnek a városnegyed történelme iránt.

A második világháborút követő évtizedekben mindig az adott korszak politikai viszonyain múlt, hogy a holokauszt és a magyar zsidóság sorsa megjelenhetett-e a nyilvános diskurzusban, és hogy mekkora tere nyílt a vészidőszakra való emlékezésnek. Közvetlenül a háború után mind a túlélők, mind a zsidó szervezetek részéről erős igény mutatkozott arra, hogy a történeteket, az átélt tragédiákat és megpróbáltatásokat az utókor számra rögzítsék. A hatalom is elkötelezte magát a történetek feltárása és a bűnösök felelősségre vonása mellett. A DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) több mint 3500 jegyzőkönyvet rögzített,² amelyekben az üldözöttek elmondták deportálásuk történetét, lágerbeli tapasztalataikat és visszatérésüket.

Ekkor, közvetlenül a háború után születtek a magyarországi zsidóellenes politika és a magyar holokauszt első feldolgozásai is, a szemtanú krónikás, Lévai Jenő tollából.³ Bár könyvei ma is vitatott művek, forrásként nélkülözhetetlenek; Lévai ugyanis túl azon, hogy számtalan szemtanútól gyűjtött össze információkat, olyan forrásokat is használt, amelyek a későbbiekben nem maradtak fenn. Nyilvánvalóan Lévait is a tapasztalatok mielőbbi rögzítésének, az emlékmegőrzésnek és emlékeztetésnek a szándéka vezette.

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA KORSZAK

1948 után az emlékezethez való viszony felemásan alakult Magyarországon. A holokausztról és a zsidóüldözésről mint olyanról nemigen esett szó a közbeszédben; a „fasizmus áldozatait” címke egyaránt vonatkozhatott a politikai elítéltekre, a nyilasok által kivégzett katonaszökevényekre, a Gestapo kezébe került ellenállókra, vagy a németek civil, de nem zsidó áldozataira. Nem volt ez másképp a többi szocialista országban sem; a keleti blokk ál-

lamai a szovjet vonalhoz igazodtak.⁴ (Magyarországon azonban, ahogy Gyáni Gábor rámutat, az 1970-es évekig nemcsak a holokausztot övezte mély hallgatás; „a hivatalos emlékezet” a második világháború egészével kapcsolatban is „súlyos amnéziában szenvedett”).⁵ A világháború katonáldozatairól, a Don-kanyar katasztrófájáról sem eshetett szó a nyilvánosságban. Magyarország második világháborús szerepének hivatalosan negatív megítélésével nem férhetett össze az elesettek emlékezeti kultusza.⁶)

Magyarország és Budapest – azon belül az Erzsébetváros – helyzete azonban sajátos volt: ellentétben a többi közép- és kelet-európai országgal, itt nagy számban maradtak zsidó túlélők, és éltek azok hozzátartozói, leszármazottai, még az 1945–56 közötti emigrációs hullámok után is; az emlékezés minden elfojtás ellenére lappangó társadalmi igény volt, mely a Kádár-korszak végén egyre inkább nyilvánossá vált.

Azonban, ahogy Gyárfás Katalin írja egy 2013-ban megjelent tanulmányában, „a holokauszt áldozatairól való megemlékezés a felszabadulás után még hosszú évtizedekig hiányzott az ország emlékezéskultúrájából. Ma már hosszú tanulmányok sora foglalkozik e sajnálatos tény pszichológiai, szociálpszichológiai és történelmi okaival és káros következményeivel – annak reményében, hogy a rendszerváltás után elkezdődött pozitív folyamat megerősödik. Addig a megemlékezések, az emlékhelyek kialakítása szinte kizárólag a hitközségek, a kevés túlélő és az őket követő generációk számára volt fontos. [...] A közösségi keretekben és külön a mártírokról való megemlékezés már évezredek óta élő gyakorlat volt a zsidó kultúrában.”⁷

Miközben tehát a nagy nyilvánosságban, a hivatalos diskurzusban a holokausztról nem lehetett beszélni, szűk körben a rendszer engedélyezte a megemlékezéseket. Ezek a megemlékezések kifejezetten az izraelita hitközségre, vagy esetleg a kerület lakosságára korlátozódtak. Mindez a rendszer egyfajta kompromisszumaként is felfogható: miközben az emlékezést csak szűk körben és korlátozottan tették lehetővé, a rendszer mégis hivatkozhatott ezekre az eseményekre, mintegy „letudva” ezzel az egykori üldözöttek iránti morális kötelezettségét.⁸

A zsidó identitás nyilvános vállalása 1948 után egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Ahogyan más egyházakkal, úgy az izraelita felekezettel szemben is érvényesült az államszocialista rendszer ideológiai nyomása és alapvetően egyházellenes politikája. A nyílt vallásosság, az ünnepek megtartásának azok a rítusai, amelyek a városnegyedben 1945 előtt természetesen és megszokottak voltak, a kommunista fordulat után a rendszer rosszallásával találkozottak; a vallásgyakorlás egyre inkább zárt te-

rekbe, szűk közösségekbe és a családi életbe szorult vissza. Az ortodoxok számára különösen nehéz volt a vallásos parancsolatok betartása az állampárti rendszer viszonyai közepette. Nagy csapás volt az is, hogy 1950-ben a neológ és az ortodox irányzatot egyetlen közös szervezeti keretbe – a Budapesti Izraelita Hitközségbe – kényszerítették, mely az országos ernyőszervezet, a MIOK alá tartozott; az ortodoxok csak külön tagozatot alkothattak a budapesti hitközségen belül. A hagyományokhoz ragaszkodók közül igen sokan vándoroltak ki, legkésőbb 1956-ban. Ezáltal még inkább csökkent azoknak a száma, akik ragaszkodtak vallásos identitásukhoz, és hajlandóak voltak azt nyíltan vállalni. A zsidó hagyomány részben a kevés megmaradt felekezeti intézménybe, részben pedig magánterekbe szorult vissza.⁹

Sokak számára magának a zsidó identitásnak a vállalása is problematikusá vált; a második világháború utáni évtizedekben a vallástól való elfordulás és a rejtőzködés tömegesen választott stratégiává vált. A névmagyarosítás utolsó nagy hulláma 1945 után zajlott le.¹⁰ A felekezeti hovatartozást – ellentétben a Horthy-korszakkal – hivatalosan nem kellett többé sehol sem szerepeltetni; a kötelező hittant 1948-ban eltörölték, és egyáltalán a hittanoktatás is kiszorult az iskolákból 1948 után; így a felekezeti hovatartozás nyilvános demonstrálásának korábbi kényszere is megszűnt. Mindez sokak számára összekapcsolódott a felekezettől, hitközségtől való tényleges eltávolodással. A zsidó identitás gyakran csak rejtett formában működött tovább; a holokausztot átéltek nemzedékek úgy gondolták, hogy jobb, ha a háború után született generációkat mindenestül megvédik a stigmától és az üldöztetés emlékeitől.¹¹

Ennek tudható be, hogy számos családban a privát emlékezet is rendellenes módon működött, és a család múltjához való viszony – így az üldöztetésre és a halottakra való emlékezés is ellentmondásokkal volt terhes. Gyakori stratégiává vált az elhallgatás, családon belül is. Mindezek szociológiai és lélektani háttere természetesen bonyolultabb annál, mintsem hogy e tanulmányban tárgyalni lehessen, de az egyéni és kollektív emlékezet alakulása szempontjából mégis igen fontos problémáról van szó.¹²

Az emlékek felszínre törését, a család múltjával való szembenézést azonban lehetetlen volt teljesen meggátolni, és a családban, a magánéletben is csak ideig-óráig lehetett fenntartani a tagadás és az elhallgatás stratégiáját. A Kádár-korszak egyes filmes és irodalmi alkotásaiban 1970 után egyre többször jelenik meg a „hogyan jöttem rá” motívuma.¹³ Más filmekben, szépirodalmi művekben feltűnik a vész-

korszak veszteségeinek problematikája – meggyilkolt, eltűnt szülők, hozzátartozók¹⁴ –, vagy maga a holokauszt: az üldöztetés, a deportálás, a koncentrációs tábor vagy a munkaszolgálat válik témává.¹⁵ Ezek az alkotások azonban a támogatott és a túrt kategória határán maradnak. Korabeli visszhangjuk itthon olykor csekély; jellemző Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének itthoni visszhangtalansága a könyv megjelenésének idején.¹⁶

Az emlékezet feltámadása az 1980-as években nem független a zsidó identitás újrafelfedezésének ekkori tendenciáitól. Mivel a rendszer a kisebbségi és csoportidentitások megfogalmazását és a közösségek szerveződését továbbra is gyanakvással szemlélte, a kisebb zsidó közösségekhez, körökhöz való tartozásnak enyhén ellenzéki éle is lehetett. A Rabbiképzőben tartott eseményeken, pl. Scheiber Sándor péntek esti kiddusain való megjelenés szintén egyfajta demonstratív tett volt. A hatalom szigorúan szemmel tartotta a rabbik tevékenységét, beszédeiket, és figyelte az őket körülvevő közösségeket¹⁷ – nyilván titkosszolgálati módszerekkel is.

Mindezzel együtt a rendszer tűréshatára változóban volt, és a hatalom a korábnál engedékenyebbnek mutatkozott a zsidó témák iránti érdeklődés különféle megnyilvánulásaival szemben.

A könyvkiadásban az 1980-as évekre esik több olyan forrásnak a kiadása, amely egyértelműen a zsidó múlt és kultúra, vagy pedig a vészidőszak emlékezte szempontjából bírt nagy jelentőséggel. Az ekkori kiadványok adott esetben a Belső-Erzsébetváros múltja, az itteni zsidóság emlékezte szempontjából is fontosak. Így jelent meg pl. a Magvető Kiadó „Tények és Tanúk” sorozatában Goldziher Ignác *Naplója* 1984-ben, Scheiber Sándor gondozásában és előszavával, Scheiber Sándorné Bernáth Livia fordításában; vagy Szabó Borbála *Budapesti naplója (1944. november – 1945. január)* 1983-ban. Az utóbbi, Elek Livia által sajtó alá rendezett napló egy fiatal lány tapasztalatainak keresztül jeleníti meg a budapesti zsidóüldözést és a VII. kerületi pesti gettóban lejátszódó eseményeket; az első ilyen jellegű, nyomtatásban megjelent forrásszövegek egyike.¹⁸

Az 1980-as években a tudományos életben is lehetővé vált a zsidó múlt és kultúra kutatása. 1987-ben alakult meg az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja. Ekkoriban kezdődtek meg olyan kutatások a különféle társadalomtudományokban, amelyek a zsidó identitásra fókuszáltak. Ebben nyilván szerepet játszott egy tudósgeneráció zsidó származású tagjainak személyes motivációja is; a kutatók saját maguk számára is tisztázni kívánták a zsidó identitás kérdéseit és dilemmáit.¹⁹ Az e kutatásokból született tanulmányok, kötetek gyakran már a rend-

szerváltás után jelentek meg, de maga a feltárt anyag a 80-as években feltámadt érdeklődést tükrözte. Az elhallgatás jelenségének elemzése is ekkor kezdődött; jellemző egy 1985-ben megjelent, ekkori kutatásokon alapuló tanulmány címe: *Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok*.²⁰ Ekkor születtek továbbá az első olyan tanulmányok, amelyek a maradék magyar zsidóság második világháború utáni beilleszkedési törekvéseit, társadalmi stratégiáit tárgyalták.²¹

1990 UTÁN

Az 1990-es rendszerváltást követően azután radikálisan megváltozott a politikai környezet. Lényegesen szabadabb feltételek között szerveződhetek újjá a hitélet keretei, alakulhattak új civil szervezetek, és nyílt tere a zsidó a közösségi és kulturális kezdeményezéseknek.²²

Az identitás szabad választásának és kifejezésének elvileg nem szabott többé gátat semmilyen politikai elvárásrendszer, ami persze nem jelenti azt, hogy a zsidó identitás nyílt vállalása elől mindenestül elhárultak volna a társadalmi és lelki akadályok. Sokakban éltek tovább a rejtőzködő stratégia korábbi beidegződései, amire még rá is erősített az, hogy az új, demokratikus viszonyok közepette a politikai ideológiák és irányzatok egyre szélesedő palettáján immáron a nyílt antiszemitizmus is kifejezésre jutott, és részévé vált egyes politikai erők, pártok programjának. Leginkább a fiatalabb, 1965–80 között született generációkra volt jellemző, nem érezték többé szükségét sem az elhallgatásnak, sem a rejtőzködésnek; ők saját identitásuk kialakításában már sokféle lehetőség közül választhattak.

Nagy változások következtek be mind a civil, mind pedig a hivatalos emlékezet gyakorlatában, rítusaiban. A legfontosabb fejleménynek az tekinthető, hogy megváltozott a holokauszt emlékezetével szembeni hivatalos attitűd. Az 1990 utáni kormányok – az Európában ekkor jellemző tendenciákkal összhangban – elkötelezték magukat amellett, hogy a vészidőszak emlékével való szembenézést hivatalosan is támogatni kell; a holokauszt egyre inkább azoknak a történelmi sorstragédiáknak a sorába emelkedett, amelyekről megemlékezni nemzeti kötelesség. Az országos és helyi politikai elit magas rangú képviselői mindegyik kormányzati ciklusban részt vettek a vészidőszak áldozatainak emlékére vagy a gettó felszabadulásának emlékére rendezett zsinagógai istentiszteleteken.²³ Az országgyűlés 2000-ben törvényt hozott arról, hogy minden évben április 16-a legyen a magyar holokauszt emléknapja. Ezt megelőzően, egy 1999. évi kormánydöntés

értelmében komoly forrásokat szántak egy tematikus múzeum és emlékgyűjtemény létrehozására; a Holokauszt Múzeum és Emlékközpont 2004-ben nyílt meg.

Mindeközben persze a vészkorszakhoz – és általában az egész Horthy-korszakhoz – való hivatalos viszony ellentmondásos maradt. A kormányzati politika jelenleg ambivalens: miközben a holokausztra való emlékezés láthatólag prioritás, és ez még csak nem is tekinthető kizárólag a külföld felé tett gesztusnak, aközben a szélsőjobb és a politikai antiszemitizmus tolerálása a magyar közéletben messze meghaladja azt a mértéket, ami számos európai országban, jelesül pl. Németországban elfogadható volna. A politikai elit emlékezés *melletti* elköteleződése kétségtelen tény; a szélsőjobboldali nézetekkel és azok politikai nyilvánosságban való megjelenésével *szembeni* elköteleződés viszont már sokkal kevésbé egyértelmű. Az elmúlt néhány évben felállított vagy felállítani tervezett emlékművek, vitatott múltú egykori politikus-egyéniségek szobrai, az ezekkel kapcsolatos hivatalos attitűdök és a nyilvánosságban zajló viták világosan mutatják, hogy a Horthy-korszakhoz, Magyarország második világháborús történelméhez és a holokauszthoz való viszony mennyire ellentmondásos jelenleg Magyarországon.

A hivatalos emlékezetpolitikának mindenesetre fontos következménye az, hogy az 1990 előtti államszocialista rendszerben szűk körű közösségi ügyként kezelt holokauszt-emlékezet magasabb, társadalmi-kormányzati szintre emelkedett. Azon lehet vitatkozni, hogy a holokauszt mára valóban részévé vált-e a nemzeti emlékezetnek, de az biztos, hogy volt és van erre irányuló hivatalos szándék; a rendszerváltás utáni, egymást követő kormányok valamilyen formában mind törekedtek erre, illetve helyt adtak a közösség(ek) ilyen irányú törekvéseinek.

A rendszerváltás utáni évtizedek másik fontos fejleménye az volt, hogy lehetővé váltak azok a civil kezdeményezések, amelyek életre hívták a holokausztra való emlékezés nem hivatalos, közösségi formáit. Ezek apropói lehetnek rendszeres vagy alkalmi kulturális rendezvények (pl. az olyan fesztiválok, mint Negyed6Negyed7, vagy a Judafest, amelyeknek helyszíne a Belső-Erzsébetváros). A civil megemlékezés tipikus és évről évre megrendezett eseménye Az Élet Menete elnevezésű felvonulás, amely a vészkorszak túlélőinek állít emléket (illetve részben az ő és leszármazottaik részvételével zajlik); egyben tiltakozás mindennemű rasszizmus és gyűlöletbeszéd, illetve ezek magyarországi térnyerése ellen. Az Élet Menete jó néhány évben a

Belső-Erzsébetvárosból indult, így pl. 2011-ben a Klauzál térről, idén, 2016-ban a Dohány utcai zsinagóga elől. Az a tény, hogy a menet kiindulópontja gyakran a belső VII. kerület, megint csak jelzi a városnegyed kitüntetett szerepét a magyar zsidó emlékezetben.

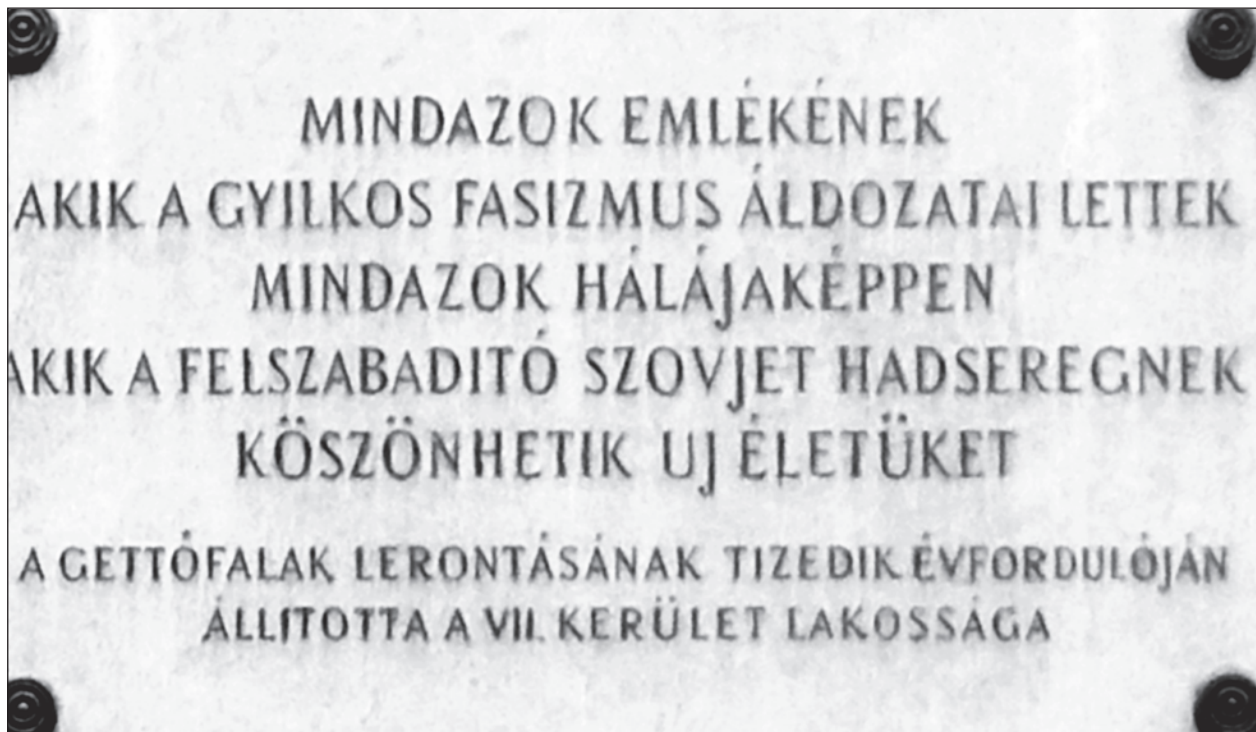
A városnegyeden kívüli, de a Belső-Erzsébetvárost is érintő tényezők az „emlékezet-gyűjtés” fórumai, pl. az oral history archívumok (pl. a Nyílt Társadalom Archívum / Open Society Archive, OSA) vagy az életútinterjúkat, visszaemlékezéseket gyűjtő alapítványok, szervezetek és az azokat közlő weboldalak (pl. Centropa).²⁴ A megőrzött, nyilvánosan is kutatható, esetenként szerkesztve az interneten is hozzáférhető interjúk mind a vészkorszak, mind a zsidó múlt, mind pedig a zsidók által lakott települések, városrészek múltja szempontjából becses források, bár anyaguk még jórészt feldolgozatlan. A frissen – és olykor kimondottan várostörténeti kutatás keretében készült – tematikus és életútinterjúk e tekintetben „célirányosabbak”. A személyes és családi emlékek megosztása, az emlékmegőrzés és a kommunikáció terén az utóbbi években egyre jelentősebb szerepet játszanak az olyan, Facebookon működő közösségi oldalak, fórumok is, mint például az OSA által 2014-ben elindított *A Holokauszt és a családom*²⁵ vagy a *Zsidó Erzsébetváros* nevű csoport/közösségi oldal.

A piaci alapú könyvkiadás és a magánkiadók működése is a rendszerváltás után vált lehetségessé. Az új viszonyok közepette – az 1980-as évekbeli előzmények nyomán – jelenhettek meg, illetve indulhattak újra olyan zsidó folyóiratok, mint a *Szombat* vagy a *Múlt és Jövő*, és kezdődhetett el a magyar zsidó szépirodalom kiadása. A *Múlt és Jövő* Kiadó „Magyar zsidó elbeszélés” című sorozatának egyes darabjai önéletrajzi és/vagy kordokumentum értékűek, és olykor kulcsfontosságú források az Erzsébetváros és a Terézváros történetéhez: így pl. Kóbor Tamás egyes regényei (*Ki a gettóból; Hamupipőke őnagysága*).

EMLÉKTÁBLÁK, EMLÉKMŰVEK

A vészkorszak áldozatainak vagy az embermentőknek állított emlékművek a társadalmi emlékezet szimbolikus kifejeződései, de nem függetlenek a korszakoktól, amelyekben születtek. Az is szimbolikus jelentőségű, hogy egyáltalán mikortól lehetett az áldozatoknak utcán, köztéren emléket, emlékművet állítani. Ez a Belső-Erzsébetváros vonatkozásában sem lényegtelen kérdés. A holokauszt emlékezetének és maguknak a holokauszt-em-

A gettó felszabadításának emléktáblája (1955) a Kertész és a Wesselényi utca sarkán. Szívós Erika felvétele

lélműveknek, illetve múzeumoknak az evolúcióját mára számos könyv és tanulmány tárgyalja, rámutatva a nemzetközi párhuzamokra, például – országtól függetlenül – a nemzeti holokauszt-emlékművek viszonylag késői megjelenésére.²⁶ E szakirodalom fényében – paradox módon – már kevésbé tűnik egyértelműnek, hogy a vézskorszakot övező csend kb. 1970 előtt kizárólag a magyar vagy akár a kelet-európai kommunista rendszerek sajátossága lett volna.

Egyes szerzők szerint voltaképpen az egész Belső-Erzsébetváros mementő. „*Belső-Erzsébetváros, a budapesti gettó egykori területe az egyik legfontosabb magyarországi holokauszt-emlékhely. A negyed egésze, minden egyes épülete önmagában is emlékhelynek tekintet*”²⁷ – írja Gyárfás Katalin.

Azonban 1945 után hosszú ideig itt is csak zárt kultikus helyeken, a külvilágtól szinte elzárva lehetett emléket állítani az egykori áldozatoknak. „*Mint mindenütt az országban, Erzsébetvárosban is az áldozatok legelő és hosszú ideig egyetlen emlékhelye a zsinagógák belső falán vagy az épület közvetlen közelében, az udvaron elhelyezett emléktáblák voltak, melyeken – az évezredek hagyományát követve – külön-külön felsorolták a mártírok nevét, ezzel hangsúlyozva a személyek egyedi és pótolhatatlan mivoltát. Az emléktáblák helye azt is kifejezte, hogy a megemlékezés (a többségi társadalomtól elszennvedett ki-*

rekesztés és üldözés egyenes következményeként jelen lévő félelem miatt is) a zsidó közösség belső ügye lett.”²⁸

A Wesselényi és a Kertész utca sarkán 1955-ben avattak fel emléktáblát a gettó felszabadulásának tiszteletére. Felirata: „Mindazok emlékének, akik a gyilkos fasizmus áldozatai lettek, mindazok hálójaképpen, akik a felszabadító szovjet hadseregeknek köszönhetik új életüket. A gettófalak lerontásának tizedik évfordulóján állította a VII. kerület lakossága.” Amint azonban Lénárt András megállapítja, az emléktábla szövege minden tekintetben tükrözte a korszak holokauszthoz és annak emlékezetéhez való hivatalos viszonyát. „*A tábla felirata minden olyan elemet tartalmaz, ami a korabeli politika zsidó-üldöztetés-megítélésére jellemző: a közelebből nem nevesített, elvont „fasizmus” a bűnös, a Szovjetunió a szabadságot hozó jötevő, és az egész helyi ügy. Ami a megfogalmazásból kimaradt: úgy a helybeliek, mint az egykori gettőlakók: zsidók.*”²⁹

1945 januárjában a Dohány utcai zsinagóga kertje lett az egyik olyan hely, ahol a gettó halottait összegyűjtötték. A gettó felszabadulása után itt több mint kétezer holttestet helyeztek végül örök nyugalomra.³⁰ A zsinagóga kertje lett a városnegyeden belül a legfontosabb emlékhely, több emlékmű helyszíne egyszerre, amely nem csak helyi, hanem országos jelentőségű: a kert és emlékművei egyben

Magyarország nemzeti holokauszt-emlékművének szerepét is betöltik.

A kert alatti tömegsírokban 2281 halott fekszik. Nekik állítanak emléket a földre helyezett, kis névtáblák. E helyt több ízben is állítottak emlékművet. 1985-ben Zana István művét állították ott fel; 1990-ben-ben Varga Imrét.³¹ Varga Imre alkotása a magyar holokauszt talán leginkább emblematikus emlékműve. Fűzfát ábrázol, melynek minden egyes levelén áldozatok neve olvasható. Az emlékművet körülvevő, a Dohány utcai zsinagóga mögötti emlékpark Raoul Wallenberg nevét viseli; itt található az Igaz Emberek emlékműve is.

A Belső-Erzsébetvárosban további emléktáblák és szobrok emlékeztetnek a vészkorszakra, illetve állítanak emléket azoknak, aki az üldözöttek mentésében vállaltak nagy szerepet.

A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga falán tábla hívja fel a figyelmet arra, hogy milyen szerepet játszott ez az épület volt a magyar holokauszt nyitányának, a kamenyec-podolszkiji deportálásnak a történetében: a Rumbach zsinagóga volt az egyik olyan gyűjtőhely, ahová 1941 nyarán Budapestről az ún. rendezetlen állampolgárságú zsidó személyeket összegyűjtötték; ezt követően szállították el őket vasúton, egy összehangolt hatósági akció keretében, a Magyarországról begyűjtött mintegy 16–18 000 embert között, a galíciai-ukrán határra, ahol átadták őket a németeknek.³²

Sokan vélik úgy, hogy a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga mai szomorú állapotában maga is mementó; alig maradtak meg néhányan abból az egykori közösségből, amely a templomot egykor fenntartotta, és ezért az épület helyreállítását sem volt, aki finanszírozni tudta volna.³³ A zsinagóga 1945 után hosszú ideig használaton kívül állt, berendezése lassan eltűnedezett, az épület maga pedig egyre romosabb állapotba került. 1990 után a templom a MAZSIHISZ kezelésébe került, de átfogó felújítására ezt követően sem került sor.

Carl Lutz svájci diplomata emlékműve a Dob utca és a Rumbach Sebestyén utca sarkán áll. Carl Lutz 1942 és 1945 között teljesített szolgálatot Budapesten, és svájci védlevelek kiadása, védett házak létrehozása révén alkonzuli minőségében sok ezer embert mentett meg a haláltól.³⁴ Nevét, akárcsak a többi embermentő diplomatáét, ma már rakpart is őrzi Pesten, a Duna újlipótvárosi, Margit híd és Árpád híd közötti partszakaszán (ezen a területen állították fel 1944 november-decemberében az ún. nemzetközi gettót, ahol semleges országok, köztük Svájc védelme alatt álló ún. védett házak sokasága állt.) A Dob utcai emlékművet a svájci Carl Lutz Bizottság és Budapest Főváros Közgyűlése állíttat-

Magyar Zsidó Mártírok Emlékműve (Emanuel-emlékfa),
Varga Imre műve. 1990.

ta 1991-ben.³⁵ Az egykori áldozatokra emlékeztetnek az utca kövezetébe ágyazott ún. botlatókövek, Günter Demning német szobrász Európa-szerte elhelyezett művei, amelyekből a Belső-Erzsébetvárosban is található néhány.³⁶

A gettó áldozatainak a Belső-Erzsébetvárosban a mai napig nem sikerült jelentősebb emlékművet állítani, bár több megvalósult és megvalósulatlan kísérlet jelzi, hogy erre volna társadalmi igény. 2010-ben az ÓVÁS! Egyesület szervezésében avattak fel egy emléktáblát a gettó áldozatainak emlékére a Király utca 15. számú ház hátsó udvarát lezáró falon; a fal az egykori gettó határán húzódik. 2009-ben Kemény Mária művészettörténész, a kerület egykori lakosa kezdeményezte egy Klauzál téri állandó gettó-emlékmű felállítását; úgy vélte, hogy a gettó mintegy 3000 halottjának emléket állító mementónak ott, az egykori ideiglenes tömegsírok helyén lenne leginkább helye. Bár a VII. kerület képviselőtestülete 2009-ben határozatban hozzájárult az emlékmű elhelyezéséhez, az önkormányzat képviselői és szakértők bevonásával később is folytak komoly tárgyalások az emlékműről, az végül sem a Holokauszt Emlékévben, sem azután nem valósult meg.³⁷

2014-ben, az emlékévként alkalmából avatták fel viszont a Dohány utcában, a Kazinczy és a Nagy Diófa utca között a Gettófal-emlékművet, melyet az Egyesült Magyarországi Izraelita Hitközség állíttatott. Az utcaképebe simuló alkotás, mely a Bét Menáchem Gyermekek Oktatási Központ (Dohány u. 32.) kertjének utcafronti falán található, a gettó interaktív

A pesti gettó emlékezete:
1944. november 29–2015. január 18. című
Klauzál téri kiállítás egy részlete

térképét jeleníti meg történeti adatokkal és egy zsolttár szövegével együtt. Az emlékfal, Sugár Péter és Kara László építészek és Baróthy Anna iparművész munkája, 2015-ben építészeti nívódíjat nyert.³⁸

2014-ben nyílt meg viszont a VII. kerületben, a Klauzál téren az emlékévk egyik legkiválóbb kiállítása Dombi Gábor és Bársony István kurátorok rendezésében, Jáki Mónika projektmenedzser közreműködésével; a kiállítás a pesti gettónak állított emléket (2014. nov. 28. – 2015. jan. 18.). Nyitó és záró dátuma a VII. kerületi gettó felállításának (1944. nov. 29., a gettó létrehozását kimondó nyilas belügyminiszteri rendelet megjelenése), illetve felszabadulásának évfordulójára emlékeztetett. Az erős hatású kiállítás a dokumentációt és a művészi interpretációt ötvözte: az egykori pesti gettófalakra emlékeztető deszkapalánkkal körülvett terület belső falain egykori falragaszok, a gettó halottairól készült, megrázó egykori fényképek és az embermentők portréfotói között egy, a gettó intézményeit, helyszíneit feltüntető nagyméretű térkép volt látható; valószínűleg a legrészletesebb térkép, ami valaha készült az egykori gettóról. A deszkafallal körülvett kiállítási terület közepén pedig egy kis kockaépület intimebb belső terében kortárs képzőművészeknek a vézskorszakra reflektáló alkotásait állították ki. A tervek szerint a kiállítás a Csányi utcában épülő, az egykori helyi zsidó társadalom életét bemutató múzeum (Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tár) állandó kiállításának válik majd részévé.³⁹

Csak remélni lehet, hogy a gettó történetének szentelt figyelem nem korlátozódik kizárólag hivatalos emlékévekre és évfordulókra, s a gettó áldozatainak és túlélőinek emlékezete egyszer méltó módon kerül megőrkítésre a VII. kerületben.

Természetesen a Belső-Erzsébetvároson kívül is számos emlékhely található, részben magában a VII. kerületben, részben a kerületen kívül. Ezek bemutatása azonban kívül esne e tanulmány keretein.

A TÖRTÉNELMI BELSŐ-ERZSÉBETVÁROS, A „RÉGI PESTI ZSIDÓNEGYED” EMLÉKEZETE

A történelmi Belső-Erzsébetváros emlékezetének azonban számos olyan dimenziója van, amely nem függ össze közvetlenül a zsidótörvények korával, a második világháborúval és a vézskorszakkal. Mint ha éppen a holokausztnak az emlékezetre gyakorolt dominanciájával venné fel a harcot az a sokféle törekvés, amely a békebeli Erzsébetváros világát igyekszik feltárni és a nagyközönséggel megismertetni. Persze minden mindennel összefügg: hiszen éppen a második világháború, a vézskorszak, illetve az 1945 és 1956 közötti politikai átalakulások vezettek oda, hogy a városnegyed 1945 előtti világa ezen belül az egykori, sajátos zsidó milió eltűnt, illetve visszavonhatatlanul átalakult. Mindazonáltal utóbbi évtized egyre erősödő tendenciája éppen abban ragadható meg, hogy tudósok és laikusok növekvő érdeklődéssel fordulnak az Erzsébetváros kulturális öröksége, tradíciói, egykori gazdasága és társadalma felé.

Az Erzsébetváros helytörténete iránti érdeklődés természetesen nem az utóbbi két évtized terméke. Hagyományos helytörténet 1990 előtt is létezett, de jellemző módon az 1970-es és 80-as évek helytörténeti munkáiban a zsidó tradíciók nem játszottak központi szerepet, és a „zsidó fókusz” nem volt jellemző.

A zsidó kulturális örökség és Belső-Erzsébetváros mint városnegyed iránti érdeklődés feltámadása összefüggött a zsidó tradíciók 1990 utáni reneszánszával, a zsidó identitás újrafelfedezésével. Ez utóbbi, a zsidó önazonosság újrafogalmazása az elmúlt 25–30 évben sokak kulcsfontosságú élménye volt mind egyéni, mind kollektív értelemben. Az 1990 utáni reneszánsznak – bár azóta is sokan vitatják, lehet-e, jogos-e valódi reneszánszról beszélni;⁴⁰ – része volt a hitélet újjászerveződése, megélnkülése és új formáinak kibontakozása is, de a jelenség nem korlátozódik a hitéletre; sőt, sokak számára éppen hogy nem a vallási dimenzió, hanem egyfajta szekuláris kulturális identitás újrateremtése a lényeg.

Az mindenesetre nem véletlen, hogy a Belső-Erzsébetváros éppen az elmúlt két évtizedben került be a köztudatba mint „régii pesti zsidónegyed”. Érdeemes megjegyezni, hogy a 20. század nagy részé-

A pesti gettó emlékezete: 1944. november 29-2015. január 18. című Klauzál téri kiállítás külső fala

ben senki sem hívta ezt a városrészt régi pesti zsidónegyednek, 1945 után főleg nem. A kerület külső részeivel együtt Erzsébetvárosnak vagy hetedik kerületnek nevezték, a szocializmusban pedig – főleg a helyiek – többnyire egyszerűen „hétker”-nek (e sorok írója, mint VII. kerületi születésű és egykor ott élt budapesti lakos, maga is tanúsíthatja ezt.) A „régisidő zsidónegyed” elnevezés viszonylag újkeletű, és az 1990-es évek közepe óta került be a köznyelvbe. Megjelenése talán Komoróczy Géza, Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória és Strbik Andrea *A zsidó Budapest* című, közkinccsé vált könyvének megjelenéséhez köthető; talán a 2000-es évek elején a városnegyed építészeti öröksége védelmében fellépő civil mozgalmakhoz és az abban kulcsszerepet játszó építészekhez, írókhoz, publicistákhoz, jelesen pl. az ÖVÁS! egyesülethez és Perczel Annához. A név mindenestre gyorsan rajta ragadt a belső VII. kerületen, és mára stabilan rögzült az ingatlanpiaci, turisztikai és városmarketinges szóhasználatban.

A városnegyed iránti érdeklődés napjainkra masszívan túlnőtt a helytörténeti kereteken. A „régisidő zsidónegyed” örökségének megőrzése nem pusztán az épületek, a városkép, a történelmi arculat megmentése miatt fontos (a harc persze a felszínen ezért folyik), hanem identitáspolitikai okokból is. A zsidó kulturális reneszánsz kontextusában a „régisidő zsidónegyed” Pierre Nora-i értelemben vett emlékezeti helyévé vált. Ahogy egy korábbi írá-

somban fogalmaztam: „Budapesten - Közép-Kelet-Európában egyedülálló módon – a háború előtti zsidó lakosság jelentős része túlélte a vészidőszak megpróbáltatásait; a magyar fővárosban a túlélők, az ő leszármazottaik, hozzátartozóik és a velük azonososságot vállalók nagy száma miatt a zsidó hagyományok reneszánsza másképp értelmeződik, mint azokban a közép-európai nagyvárosokban, ahonnan jórészt eltűnt az egykori zsidó lakosság. A zsidó identitás újrafelfedezése és megélése sokakat érintő, élő folyamat, az 1980-as évek óta markánsan létező társadalmi realitás. Ebben a kontextusban a „régisidő zsidónegyed” sokak személyes kötődésének, elköteleződésének tárgya és terepe, s nem tekinthető pusztán a városmarketing szülte konstrukciónak.”⁴¹

Fontos ugyanakkor, hogy a holokausztra való emlékezés rítusai is kötődnek fizikailag a negyedhez; hiszen az üldöztetés élménye a megmaradt zsidóság legfontosabb közös pontja és élménye, kollektív öndefiníciójának legfontosabb eleme.⁴²

A kulturális reneszánsz formái sokfélék lehetnek. A zsidó kulturális hagyományokat elevenítik fel például az olyan fesztiválok, mint pl. az évente megrendezett Zsidó Nyári Fesztivál vagy az utcabáljellegű Judafest, illetve a Negyed6Negyed7. Ezek egy részének szervezésében nagy szerepet játszanak a városnegyedhez kötődő civil és kulturális egyesületek. Miközben a negyed revitalizációjával összefüggésben új kulturális és szórakoztató funk-

A Marom Egyesület által szervezett szakmai konferencia (2016. ápr. 29-30.) plakátja

ciók jelennek meg, a zsidó örökség is egyre nagyobb hangsúlyt kap. Ezt jelzi a gyakran vallási ünnepekre időzített zsidó fesztiválok, koncertek rendszeressé válása, a zsidó témákra szakosodott könyvesboltok, a zsidó profilú – vagy akként reklámozott – éttermek és kávézók terjedése, illetve a sajátos zsidó színházi tradíciók felelevenítése.⁴⁵ A kulturális branding nyomán a negyed *lieu de mémoire*-rá válik az emlékezni akarók számára – vagy *lieu d'identité*-vé azok számára, akik személyesen kötődnek a zsidó hagyományokhoz.

A zsidó (kulturális) reneszánsz kibontakozásában kulcsszerepet játszottak, illetve játszanak azok a civil, illetve kulturális egyesületek, amelyek értelemszerűen a rendszerváltást követően jöhettek csak létre.

A kulturális vonzerő nemcsak turisztikailag is fontos, hanem a negyed itthoni megítélése szempontjából is; márpedig ez utóbbi szorosan összefügg azzal, hogy kik költöznek e városnegyedbe, kik választják a Belső-Erzsébetvárost átmeneti vagy tartós lakóhelyükül.

A Belső-Erzsébetváros és tágabban véve „a zsidó Budapest” iránti érdeklődés élénkülését jelzik a népszerű tematikus városnéző séták és „bejárások”. Ezek korántsem csak a turistákat célozzák meg, hanem – főként a magyar nyelvű programok – a várostörténet és a zsidóság története iránt érdeklődő magyar közönséget is. A séták a legkülönbözőbb al-

kalmakhoz kötődnek: szervez ilyen programokat például a tematikus városnéző sétákra szakosodott Buba és a Hosszúlépés; a MAZSIKE (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület); pedagógiai céllal a Zachor Alapítvány; alkalmi jelleggel, pl. helyi fesztiválok programsorozatának részeként tartanak ilyen avatott építészek, építészettörténészek (pl. Kemény Mária vagy Szegő Dóra); egy-egy konkrét helyszín, lakóház, épület, híres középület alapos megismerésére pedig jó alkalmat kínálnak a Kulturális Örökség Napjai rendezvénysorozat keretében, általában szeptemberben rendezett „bejárások”, amelyet általában avatott, nemegyszer történetileg is képzett helyi lakosok vezetnek. (A Dob utca 46/b. számú ház például rendszeresen szerepel a bejárando helyek listáján; a házat és annak történetét, egykori lakóit minden évben N. Kósa Judit újságíró, a *Népszabadság* Budapestet kiválóan ismerő rovatvezetője, civilben a ház lakója mutatja be. A séták nem csak nevezetes épületekre, építészettörténeti érdekességekre fókuszálhatnak; egy részük más értelemben térképezi fel a zsidó tradíciókat, pl. a kóser konyha bemutatásával. Ilyenkor a séta részeként sor kerül a fontos éttermek, cukrászdák bejárására, és a tradicionális zsidó ételek kóstolására is lehetőség nyílik.

Az utóbbi években több olyan oktatási projekt is indult pl. a Marom Egyesület, a Zachor Alapítvány, a Centropa Alapítvány, a Haver Zsidó Informális

Oktatási Alapítvány, a Glaser Jakab Emlékalapítvány és mások szervezésében, amelyek célja a budapesti zsidóság szempontjából fontos zsidó városnegyedek történetének feldolgozása az alternatív pedagógia és kutatás eszközeivel. Ezek a projektek kifejezetten céljuknak tekintik, hogy a most felnövő iskolás generációknak a vészkorszakra fókuszáló emlékezetten túllépve a főváros egykori zsidó társadalmának életét, mindennapjait, az általuk lakott városrészek jellegzetességeit is bemutassák.⁴⁴ Jellemző a fentiekre fókuszáló, 2016 áprilisában megrendezett szakmai napok egyik előadója, Kenesei Marcell (Centropa) előadásának címe: „Tanítsuk azt, hogyan éltek a zsidók, ne csak azt, hogyan haltak meg.”

A zsidó tradíciók iránti, tágabb értelemben vett kultúrtörténeti érdeklődés fellendülését mutatja az is, hogy az utóbbi két évtizedben folyamatosan nőtt a zsidó témájú művek száma (jelen tanulmánynak e szakirodalom általános áttekintése nem lehet célja), a legutóbbi években több fotóalbummal és szakácskönyvvel. Vizuális források nagyszabású felvonultatásának is felfogható, de népszerű tudományos munkaként is jelentős *A magyar zsidóság képes története* (2014); a könyv szerzőhármásából ketten, Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke a Nemzeti Múzeum Fotótárának vezető munkatársai, a harmadik szerző, Toronyi Zsuzsanna pedig a Magyar Zsidó Levéltár és jelenleg a Zsidó Múzeum igazgatója.

Magának a Belső-Erzsébetvárosnak a történetéről is egyre több, részben tudományos igényű, részben népszerűsítő, album-jellegű mű látott napvilágot az elmúlt évtizedben, köszönhetően a nyilvánosságban a városnegyedre irányuló figyelemnek és a folyamatos turisztikai exponáltságnak. Várostörténeti, építészettörténeti szempontból úttörő jelentőségű a Kemény Mária szerkesztette *Kismező, Nagymező, Broadway* című várostörténeti és építészettörténeti tanulmánykötet (2009), valamint Perczel Anna *Védetlen örökség* című könyve (2007); ez utóbbi könyv épületről épületre térképezte föl a „rég pesti zsidónegyed” egyedülálló építészettörténeti örökségét, alátámasztva ezen örökség megőrzésének fontosságát. Előzményének is tekinthető egy műfajában más, dokumentatív és forrás-jellegű munka: Déry Attila *Budapest építészeti topográfiája* c. sorozatának 3. kötete, a *Terézváros-Erzsébetváros* (2006). A fentiek mellett több, igényes kiállítású album is jelent meg, művészi illusztrációkkal bemutatva a városnegyed zsidó örökségét, szakrális tereit és épületeit, például a Vince Kiadó gondozásában.⁴⁵ A történeti munkák iránti laikus érdeklődés is jelentős: ezzel magyarázható, hogy az olyan művek,

MTI Fotó: Kovács Tamás

Az Élet Menete 2016 áprilisában

mint pl. Komoróczy Géza *A zsidók története Magyarországon* című vaskos, kétkötetes, kötetenként több mint 1000 oldal terjedelmű opusza a 2012-es megjelenés után röviddel elfogyott, és csak az utánnymás után lehetett belőle újrendelni. Nem valószínű, hogy a szakmai olvasóközönség önmagában ekkora keresletet támasztott volna a mű iránt, még ha a szakmai kifejezést itt a legtágabb értelemben használjuk is. A történeti munkák megjelenésének természetesen nagy lökést adott a 2000-es években a szakosodott intézmények megjelenése; a Holokauszt Múzeum könyvkiadási tevékenysége például kifejezetten jelentős. A magyar holokauszt 70. évfordulójára rendezett emlékvé, a 2014-es év erőteljes könyvkiadási boomot idézett elő. Bár a közgyűjtemények révén, illetve az évfordulókhoz kapcsolódóan megjelent tematikus kiadványok, emlékiratok, forráskiadványok nem mind jutnak el a legtágabb olvasóközönséghez – például a terjesztés nehézsége vagy annak intézményi korlátai miatt –, az újonnan megjelent szakirodalom egy része mindenképpen alkalmas a nagyközönség zsidó múlt iránti érdeklődésének kielégítésére.

A zsidó témájú kulturális rendezvények és a megemlékezések, illetve a (zsidó) kulturális örökség iránti érdeklődés manifesztációi az Erzsébetvárosban a kerületi politika szempontjából is fontosak. A zsidó kulturális rendezvények támogatása több szempontból is összefügg a városrehabilitáció, illetve a közterület-rehabilitáció kérdéseivel, a kerületi fejlesztési politika prioritásaival. A kerületi önkormányzatnak döntő szava van abban, hogy milyen emlékművek jöjjenek létre a városnegyed területén, és hogy ezek felállítása, koncepciója hogyan illeszkedjen a köztér megújulásának folyamatába; a helyi várospolitikának fontos szerepe van abban is, hogy a kerületben zajló – főleg a köztéri – kulturális események, illetve megemlékezések

kellő támogatást élvezzenek. Az önkormányzat más formában is hozzájárulhat a városnegyed történeti emlékezetének ápolásához: például olyan helyi gyűjtemények, múzeumok támogatása révén, amelyek a városnegyed történetének bemutatása révén nemcsak helytörténeti célt szolgálnak, hanem hozzájárulnak a történelmi Budapest társadalmának, kulturális örökségének, egykori gazdaságának és társadalmának – s ezen belül a zsidóság szerepének – jobb megismeréséhez. E tekintetben kifejezetten fontos volna a városnegyed látogató-forgalmának jobb kihasználása: mind a turistáké, mind pedig a Belső-Erzsébetvárost mint az emlékezés helyét felkereső budapestieké.

Önkormányzati támogatással jelenleg is zajlik várostörténeti/helytörténeti jellegű könyvkiadás. Az elmúlt években számos kitűnő és több esetben kifejezetten hiánypótló munka jelent meg az Erzsébetvárosi Önkormányzat támogatásával: a többek közt fiatal várostörténészeket, levéltáros szakembereket tömörítő Legenda Közművelődési Egyesület már több olyan, az Erzsébetváros történetét és örökségét tárgyaló kötetet jelentetett meg, amelyek minden tekintetben megfelelnek a mai tudományos sztenderdeknek, ugyanakkor olvasmányos stílusuk és színvonalas, gazdag képanyaguk révén ismeretterjesztő célt is tölthetnek be (Koltai Gábor – Rácz Attila: *Ezerarcú Erzsébetváros*, 2011, 2015; Valló Judit: *Képzelt Csikágó*, 2013; Perczel Olivér: *Ipar és kereskedelem a Belső-Erzsébetvárosban*, 2014.)⁴⁶ A VII. kerületi önkormányzat támogatásával jelent meg 2013-ban Török Gyöngyvér szerkesztésében, Perczel Anna kezdeményezése nyomán az *Ami látható és ami láthatatlan: Az Erzsébetváros zsidó öröksége* című, sokszerzős tanulmánykötet; 2014-ben pedig az e tanulmány elején már említett, vitatott, ámde megkerülhetetlen forrásmunka kiadására került sor: Lévai Jenő *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* című, nyomtatásban először és utoljára 1946-ban napvilágot látott könyvének megjelentetésére.⁴⁷ Mind az érintett szakmák, mind pedig a nagyközönség szempontjából kulcsfontosságú volna, hogy e kötetek minél nagyobb nyilvánosságot kapjanak, és forgalmazásuk a jelenleginél szélesebb körben történjen.

Jan Assmann és Pierre Nora szerint az emlékezet kultusza akkor szökken virágjába, amikor elkezdenek egyre kevesebben lenni azok, akik egy tradícióról, egy letűnt világról, a múlt bizonyos korszakairól személyesen számot tudnak adni, és amikor az élő emléktáradás, a hagyomány generációról generációra való átörökítése megszakad. A zsidó múlt iránti kulturális érdeklődés feltámadásának valóban lehet ez is a magyarázata. Az emlékezés

iránti igény soha nem látott erővel látszik kibontakozni napjainkban; kötődéstől függően a zsidó történelem vagy a helyi múlt megismerésének vágya – s gyakran a kettő ötvözete – úgy tűnik, mára sokak kulturális habitusának, szokásrendszerének, érdeklődésének vált szerves részévé. Sok esetben éppen azért, mert a tradíció közvetlen átörökítése elmaradt, és többé már nem is pótolható.

Ennek a talán túlságosan is rezignált olvasatnak azonban létezhet más alternatívája is, és az emlékezet napjainkban tapasztalható robbanásának pozitív értelmet is tulajdoníthatunk. Az emlékezés mai gyakorlatát értelmezhetjük úgy is, mint egyfajta felszabadulást sok évtizednyi tagadás és elfojtás alól, aminek a nyomasztó hatását még a fiatalabb generációknak is tapasztalniuk kellett; a felfedezés és újrafelfedezés több évtizede zajló kalandját, amely életkortól függően más-más időben érinti meg az egyes korosztályokat. Egyben hidakat is teremtve köztük: közös kötődéseket, közös érdeklődési pontokat, amelyek közelebb hozhatják egymáshoz a zsidó gyökerű és/vagy a zsidó múlt iránt érdeklődő nemzedékek tagjait.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Assmann, Aleida: „Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után.” In: *Holokauzst, történelem és emlékezet*. (szerk. Kovács Mónika) Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005. 355–363.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz, 1999.
- Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, 1995. 55–113.
- Cole, Tim. *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. New York and London: Routledge, 2003.
- Déry Attila: *Erzsébetváros – Terézváros. VI–VII. kerület*. Budapest építészeti topográfiája 3. Budapest, 2006.
- Dési János: „Lévai Jenő, a vészkorszak krónikása.” In: Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest, Budapest Főváros VII. kerület Erzsébetváros Önkormányzata, 2014. 299–325.
- Dési János: „Kiállítás a gettóról a Klauzál téren, majd a Csányi utcában.” *Pesti Sólet: a Dobány utcai körzet havilapja*. 2015. március 27./ 5775. Niszán 7.
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor: „Bevezető.” In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2004.
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok.” *Mérvetánc*, 1985/2-3. 129–144.
- Erős Ferenc: „A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években.” In: *Zsidóság, identitás, történelem*. (szerk. Kovács M. Mária, Erős Ferenc és Yitzhak M. Kashiti.) Budapest, 1992. 85–96. old.

- Fenyves Katalin (alkotószerkesztő): *A Holokauszt és a családom. A Facebook-csoport történetéből.* Budapest, Park Kiadó, 2015.
- Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, 2001.
- Gantner B. Eszter – Kovács Mátyás: „Alternatív térkép(zet)ek: zsidó szubkultúra Budapesten.” *2000*, 20. évf. 1. sz. (2008), 29–42.
- Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában: az emlékezés formái.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Gantner B. Eszter: „A hallgatás évtizede: az NSZK az 1950-es években.” In: Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában: az emlékezés formái.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009. 174–185. (Az emlékezetpolitika c. fejezet részeként)
- Gerő András: „A zsidó szempont.” In: Gerő András: *Magyar mávik.* Budapest, Habsburg Történeti Intézet, 2014. 13–63.
- Goldziher Ignác: *Napló.* Budapest, Magvető, 1984.
- Gyáni Gábor: „A Holokauszt magyar emlékezete.” In: Randolph L. Brahm – Kovács András (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon 70 év távlatából.* Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2015.
- Gyáni Gábor: „Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?” In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése,* 31–47. és 95–127.
- Horváth Rita: „Műalkotás és tanúságtétel: Kertész Imre életművéről.” In: Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában: az emlékezés formái.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009. 151–171. (A Narratívák fejezet részeként)
- Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsanna: *A magyar zsidóság képes története.* Budapest, 2014. 324–344.
- Jolsvai András: „Deszkapalánk a Klauzál téren.” *168 óra*, 2015. január 28. <http://infopoly.info/h-2014/2015/01/28/168-ora-deszkapalank-a-klauzal-teren/> Utolsó letöltés: 2015. május 7.
- Kapolka Gábor: *Séták – a zsidónegyedben.* Fényképezte Kapolka Gábor; előszó Bächer Iván. Budapest, Vince Kiadó, 2006.
- Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet: családnev-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest, Osiris, 2002.
- Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők.* Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Budapest: Múlt és Jövő, 2002. I. és II. fejezet, 11–140.
- Kékesi Zoltán: *Haladék: holokauszt-emlékezet a kortárs művészetben.* Budapest, Kijarat, 2011.
- Kemény Mária (szerk.): *Küszöb, Nagymező, Broadway. Város történeti tanulmányok.* Budapest, Ernst Múzeum, 2009.
- Kertész Imre: *Sorstalanság.* Budapest, Magvető Kiadó, 1975.
- Kóbor Tamás: *Ki a gettóból.* Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2007.
- Koltai Gábor – Rácz Attila: *Ezerarcú Erzsébetváros.* Budapest: Erzsébetvárosi Önkormányzat, 2011.; 2. kiad. 2015.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. kötet. 1849-től a jelenkorig.*
- Kónya Anikó: „Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése.” *Replika*, 26. 1997. június 141–145.
- Kovács András: „Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon.” In: *Zsidóság, identitás, történelem.* (szerk. Kovács M. Mária, Erős Ferenc és Yitzhak M. Kashti.) Budapest, 1992.
- Kovács M. Mária, Erős Ferenc és Yitzhak M. Kashti (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem.* Budapest, 1992.
- Lénárt András: „»Perek«: a holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában.” In: Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter (szerk.): *A forradalom ígérete?: történelmi és nyelvi események kereszteződésai.* Budapest, Ráció, 2014. 511–537.
- Lénárt András: „»Történetgyűjtés« – Oral history archívumok Magyarországon.” *AETAS*, 2007. 2. sz. 5–30.
- Lénárt András: *Nyilvánosság és politikai kényszerek 1945 és 1990 között.* Kézirat, 2014.
- Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története.* Budapest, Officina, 1946.
- Lugosi Lugo László: *Zsidó Budapest.* Budapest, Vince Kiadó, 2002.
- Nora, Pierre: „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája” (ford. Benda Gyula) *AETAS*, 1999. 3. sz. 142–157., illetve ugyanez (ford. K. Horváth Zsolt) in: Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között.* (Vál., szerk. K. Horváth Zsolt.) Budapest, Napvilág, 2010. 13–33.
- Török Gyöngyvér (szerk.): *Ami látható, és ami láthatatlan: Az Erzsébetváros zsidó öröksége.* Budapest, Erzsébetváros Polgármesteri Hivatala, 2013.
- Perczel Anna: *Védetlen örökség. Lakóházak a zsidó negyedben.* Budapest, Városháza, 2007.
- Perczel Olivér: *Ipár és kereskedelem a Belső-Erzsébetvárosban.* Budapest: Erzsébetvárosi Önkormányzat, 2014.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* Bp., 2003. Budapest: Osiris, 2003. 11–156.
- Pótó János: „Rendszerváltások és emlékművek.” In: *Budapesti Negyed* 9. 2001. 2–3. sz. (Művészet a városban. Szerk. Szívós Erika) 219–244.
- Ricoeur, Paul: „Emlékezet – felejtés – történelem.” In.: *Narratívák 5.: A kultúra narratívái.* / Vál. N. Kovács Timea. Bp.: Kijarat Kiadó, 1999. 51–69.
- Stark, Tamás. *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1995.
- Stone, Dan: „Emlék, emlékművek és múzeumok.” In: *Holokauszt. Történelem és emlékezet.* (szerk. Kovács Mónika) Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005. 323–342.
- Szívós Erika: *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. Történeti tanulmányok.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2014.
- Temesi László: *Sors és sorstalanság. Kertész Imre Nobel-díja.* Pászner 2000 Kft. Nyomdája, Miskolc, 2002.
- Turai Hedvig: „Vigyázat! Múlt! : Günter Demning botlatóköveiről.” *Balkon* 2007. 5. sz. 32–34.
- Turai Hedvig: „Emlékhely a Klauzál téren. Interjú Kemény Mária művészettörténéssel.” *bvg.hu*, HVG Műértő, 2014. július 31. http://hvg.hu/hvgmuerto/20140731_Emlékhely_a_Klauzál_teren. Utolsó letöltés: 2016. május 5.

- Valló Judit: *Képzelt Csikágó*. Budapest: Erzsébetvárosi Önkormányzat, 2013.
- Vámos Miklós: *Zeng a zének*. Regény. Második kiadás, AB OVO, 1996.
- Varga László: „A magyar zsidóság útja és Lévai Jenő könyve. Utószó Lévai Jenő művének második kiadásához.” In: Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének biteles története*. Budapest: Budapest Főváros VII. kerület Erzsébetvárosi Önkormányzata, 2014. 215–298.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány rövidebb változata eredetileg az ERVA Erzsébetvárosi Önkormányzati Vagyonkezelő Nonprofit Zrt. megbízásából készült a felállítandó Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tár háttéranyagaként. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dombi Gábornak, a projekt akkori szakmai vezetőjének, kezdeményezőjének, a kiállítási koncepció megalkotójának mindazért az ösztönzésért és támogatásért, amit munkám során tőle kaptam.
- ² www.degob.hu/index.php?showarticle=1. Utolsó letöltés: 2016. máj. 5.
- ³ Lévai 1946; Lévai 2014. Lévai művét kontextusba helyezi és értékeli a 2014-es újrakiadás két záró tanulmánya: Varga in Lévai 2014: 215–298, és Dési in Lévai 2014: 299–325.
- ⁴ A keleti blokk országaira és részletesen az NDK-ra lásd Aleida Assmann 2005, Fulbrook 2001.
- ⁵ Gyáni 2015: 189.
- ⁶ Gyáni uo.
- ⁷ Gyárfás 2013: 190.
- ⁸ Lénárt 2014: 29–31.
- ⁹ A felekezeti élet hanyatlásáról, az intézményrendszer elsorvasztásáról lásd Komoróczy 2012: 909–1049., Jalsovszky – Tomsics – Toronyi 2014, Lénárt 2014.
- ¹⁰ Karády – Kozma 2002.
- ¹¹ Karády 2002: 11–140.; Kovács András 1992.
- ¹² Kovács András 1992; Erős 1992.
- ¹³ Lásd pl. Vámos Miklós *Zeng a zének* c. regényét. Vámos 2. kiad. 1996: különösen 117–120. és 159–175.
- ¹⁴ Lásd pl. Nádas Péter *Egy családregény vége* c. regényét.
- ¹⁵ A magyar holokausztra reflektáló, önéletrajzi ihletettséggű, 1970-es évekbeli szépirodalmi művek és visszaemlékezések áttekintését lásd: Gyáni 2015: 192–193.
- ¹⁶ Kertész 1975. A regény sorsáról, recepciójáról a Nobel-díjig lásd Temesi 2002.
- ¹⁷ Jalsovszky – Tomsics – Toronyi 2014: 340.
- ¹⁸ Goldziher 1984, Szabó 1983.
- ¹⁹ Lásd pl. a *Zsidóság, identitás, történelem* c. tanulmánykötetet: Erős – Kovács – Kashti (szerk.) 1992.
- ²⁰ Lásd pl. Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok” c. tanulmányát. Erős – Kovács – Lévai 1985.
- ²¹ Ekkoriban születtek Franciaországban Karády Viktor ilyen témájú tanulmányai, amelyek később a *Túlélők és újrakezdők* c. könyvbe is beépültek. Lásd Karády 2002.
- ²² Ezek lényegre törő áttekintését lásd pl. Jalsovszky – Tomsics – Toronyi 2014: 346., ill. 347–356.
- ²³ Az MTI fotóarchívumában számos olyan fénykép található, melyen Magyarország 1990 utáni, különféle pártokhoz tartozó miniszterelnökei, vezető politikusai vesznek részt emlékszerkesztéseken – pl. a Dohány utcai zsinagógában – kapcsolatban vagy kipában.
- ²⁴ Az oral history archívumok áttekintését lásd: Lénárt 2007.
- ²⁵ A Holokauszt és a családom oldal személyes tanúságtételei a közelmúltban Fenyves Katalin szerkesztésében könyvként is megjelentek: lásd Fenyves (szerk.) 2015.
- ²⁶ Braun 1995; Stone 2005.
- ²⁷ Gyárfás 2013: 190.
- ²⁸ Gyárfás 191.
- ²⁹ Lénárt 2014: 29.
- ³⁰ Jalsovszky – Tomsics – Toronyi 2014: 325.
- ³¹ Gyárfás 2013: 192.
- ³² Komoróczy 2012. II. köt.:
- ³³ Gyárfás 2013: 195.
- ³⁴ Gyárfás 2013: 197.
- ³⁵ Gyárfás 2013: uo.
- ³⁶ A botlatókövekről lásd Turai 2007; Gyárfás 2013: 200.
- ³⁷ A kezdeményezés történetéről, kudarcának okairól lásd Turai – Kemény 2014.
- ³⁸ Götz Eszter: Gettófal-émlékmű a Dohány utcában. Forrás: <http://www.octogon.hu/magazin/gettofal-emlekmu-a-dohany-utcaban/>, 2015/01 117.; zsidó.com: <http://zsido.com/epiteszeti-nivodijjal-tuntettek-ki-a-gettofalat/>; https://www.kozterkep.hu/~24467/Budapesti_getto_emlekmu_Budapest_2014.html. Utolsó letöltések: 2016. május 19.
- ³⁹ A kiállításról többek között Dési János írt ismertetőt, lásd pl. Dési 2015, Jolsvai 2015, valamint <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/a-pesti-getto-emlekezete-1944-november-2015-január-szabadteri-kiállítás-a-klauszal-teren>. Utolsó letöltés: 2016. május 12.
- ⁴⁰ Lásd pl. Papp Richárd könyvének címét: *Van-e zsidó reneszánsz?* Papp 2004.
- ⁴¹ Szívós 2014: 133.
- ⁴² Kovács András 1992; Karády 2002: 31–32; Gerő 2014: 48–50.
- ⁴³ A Belső-Erzsébetváros egykori zsidó helyszíneinek kulturális célú hasznosításával kapcsolatban ld. GANTNER–KOVÁCS 2008. Lásd még Szívós 2014: 133.
- ⁴⁴ E szervezetek, projektek részvételével zajlott a közelmúltban a Mit keresünk mi itt? Alternatív oktatás és kutatás a zsidónegyedben c. konferencia. Lásd: <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/mit-keresunk-mi-itt-alternativ-oktatas-es-kutatas-a-zsido-negyedben>. Utolsó letöltés: 2016. május 12.
- ⁴⁵ Lugosi Lugo 2002; Kapolka 2006.
- ⁴⁶ Koltai – Rácz Attila 2011; Valló 2013; Perczel Olivér 2014.
- ⁴⁷ Török Gyöngyvér (szerk.) 2013; Lévai 2014.